

ОБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ТА ЕВОЛЮЦІЙНІ ЗМІНИ У ТЕОРІЇ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ

Досліджено еволюційний поступ і трансформацію теорії конкурентних переваг. Запропоновано класифікацію теорій конкурентних переваг за методологічним підходом до їх формування. Це дозволило виділити вісім формалізованих ключових факторів їх походження. Опрацювання теоретичних засад формування і реалізація конкурентних переваг в ретроспективному аспекті дозволить суб'єктам господарювання максимально адаптуватися до сучасних умов та врахувати виклики глобальної економіки, які одночасно несуть загрози і переваги.

Постановка проблеми

Прогресуючий розвиток ринкової економіки ХХІ ст. зумовив посилення конкуренції між суб'єктами господарювання на світовому агропродовольчому ринку та актуалізував проблему забезпечення їх конкурентоспроможності як першочергової умови створення і підтримання стійких позицій товаровиробників на національних й міжнародних ринках. Сталість розвитку, економічна результативність і адаптованість до умов сучасного світового господарства суб'єктів економічних відносин обумовлюється наявністю конкурентних переваг й вдалою стратегією розвитку. Конкурентні переваги виступають детермінантами конкурентоспроможності продукції, товару, підприємства і їх груп, галузі, країни та їх угруповань. Поняття “конкурентних” переваг і “конкурентоспроможності” тісно пов'язані, формування і наявність перших обумовлює існування других. Тобто конкурентні переваги характеризують об'єкт чи суб'єкт господарювання і виступають факторними ознаками, а конкурентоспроможність – результуючою. У цьому контексті викликає інтерес можливість узагальнити та класифікувати конкурентні переваги за методологічним підходом протягом усього еволюційного поступу, що дозволить краще зрозуміти їх природу, визначити чинники і умови, а також особливості їх формування та реалізації. Зазначені положення зумовили вибір напрямку дослідження.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Серед наукових праць, в яких досліджуються теоретичні основи конкуренції, її сучасні форми і динаміка, засади формування та реалізації конкурентних переваг, світове конкурентне середовище, становлення новітніх заходів забезпечення конкурентних переваг, необхідно виділити дослідження таких зарубіжних вчених, як Г. Азоєва, М. Брандербургера, Р. Вернона, Г. Грубера, А. Маршалла, Дж. Мілля, Дж. Мура, Дж. Нейлбаффа, Б. Оліна, М. Портера, К. Прахалада, Д. Рікардо,

Дж. Робінсон, А. Рум'янцева, Дж. Сакса, П. Самуельсона, А. Сливоцького, А. Сміта, Р. Фатхутдінова, П. Шоемейкера, Й. Шумпетера, Ф. Хайєка, Г. Хамела, Е. Хекшера, Дж. Хікса, Е. Чемберліна, О. Юданова та ін. Серед вітчизняних дослідників зазначені питання висвітлюються у працях Л. Антонюк, Я. Базиліюка, А. Гальчинського, В. Гейця, Л. Євчук, Т. Зінчук, С. Кваші, М. Маліка, А. Філіпенко, О. Швиданенка, О. Школьного та ін. Разом із тим, потребує подальших досліджень теоретико-методологічна база конкурентних переваг із врахуванням та відображенням синтезу інтересів суб'єктів глобальної економіки, особливо у секторальному аспекті.

Об'єкт та методика дослідження

Метою статті є системне дослідження теоретико-методологічних підходів та засад класифікації конкурентних переваг із врахуванням тенденцій глобальної економіки. Об'єктом дослідження є процес формування та реалізації конкурентних переваг в ретроспективному контексті. Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та практичних аспектів формування й реалізації конкурентних переваг в умовах глобалізації. Наукова гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що опрацювання теоретичних основ формування і реалізації конкурентних переваг в ретроспективному аспекті дозволить суб'єктам господарювання максимально адаптуватися до сучасних умов та врахувати виклики глобальної економіки, які одночасно несуть загрози і переваги.

Результати досліджень

Особливості, сутність і природа конкурентних переваг та конкуренції залежали від історичного періоду розвитку суспільства й зумовлювалися характерологічними особливостями панівних типів власності на засоби виробництва. Явище економічної конкуренції бере початок у період зародження простого товарного виробництва і з кожним історичним цивілізаційним витком стає все більш всеосяжним, вдосконалюється методичний і прикладний інструментарій, змінюються історичні домінанти та імперативні ознаки. Проте, періодизація розвитку економічної конкуренції має здійснюватися у відповідності до моністичних принципів, інакше економічний ретроспективний аналіз втратить свою методологічну цінність, а його методи і прийоми будуть виконувати функцію збору суперечливих постулатів. Таким моністичним, тобто єдиним, принципом є пануючий тип приватної власності. В науці у ретроспективному контексті прийнято виділяти два типи економічних систем виробництва і розподілу – докапіталістичний і капіталістичний. Це дозволяє говорити про еволюційний характер як конкуренції, так і конкурентних переваг, органічну єдність їх складових, пряму залежність теоретичних підходів та емпіричного інструментарію від розвитку виробничих відносин, продуктивних сил суспільства та механізму господарювання із характерним конкурентним типом виробничих відносин. Таким чином, можна виділити два основних етапи конкуренції – *докапіталістичний і капіталістичний. Конкурентні переваги в*

умовах докапіталістичної конкуренції формувалися в економічній системі із низьким рівнем урегульованості, спонтанним характером, окремими заходами протекціоністського характеру і провідною роллю держави.

Капіталізм вільної конкуренції характеризується приватною власністю на ресурси та використанням системи ринків і цін для узгодження економічної діяльності й управління нею [5, с. 47]. Конкурентні переваги вільної капіталістичної конкуренції визначаються економічною системою виробництва і розподілу, яка заснована на добровільності, приватності і паритетності організаційно-правових форм власності на матеріальні ресурси, використанням найманої праці у системі ринків чистої конкуренції. Основними складовими інституційного середовища за конкурентного капіталізму виступають приватна власність на засоби виробництва, велика роль прибутку, система найманої праці, свобода вибору підприємництва, ринкова система господарювання та вільна конкуренція, обмежене державне регулювання.

Еволюціонування конкурентних концепцій і умов господарювання визначало теоретичний зміст та практичний характер форм конкуренції й суті конкурентних переваг і зумовлювалося особливостями історичного періоду. Науково-теоретичний доробок у зазначеному напрямі бере початок, як прийнято вважати, із праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Він розробив і обґрунтував *теорію абсолютних переваг* [12]. Проте, проблеми формування конкурентних переваг і конкурентоспроможності знаходили місце в у більш ранні періоди у вченнях меркантилістів. А. Сміт критикував підходи меркантилістів відносно конкуренції і конкурентних переваг, за якими пропагувалося стимулювання до нагромадження капіталу, надмірне втручання і провідна роль держави та зовнішня торгівля як основа національного багатства. Він був прихильником вільної конкуренції та міжнародного поділу праці, обґрунтовував необхідність спеціалізації держав із врахуванням їх природно-ресурсного потенціалу та зовнішньої торгівлі, заснованої на різниці у витратах виробництва.

Подальша трансформація і вдосконалення теорії абсолютних переваг була здійснена Д. Рікардо, який вказав на відсутність імперативних вимог щодо принципів А. Сміта, що, у свою чергу, не є перешкодою для взаємовигідної міжнародної торгівлі. Д. Рікардо обґрунтував *теорію відносних переваг*, суть якої зводилася до експорту на світові ринки товарів капіталізованих найефективніших видів виробництв, тобто основною аргументацією виступали цінові переваги експортної та імпоротної номенклатури [8–9]. Як відзначають більшість економістів, основна заслуга видатного представника класичної політичної економії Д. Рікардо полягала у розробленні теорії порівняльних витрат як основи спеціалізації країн у зовнішній торгівлі, адже саме він першим із економістів розробив і обґрунтував, із теоретичної точки зору, особливості міжнародної торгівлі, яка відрізняється від внутрішньої торгівлі тим, що остання

зумовлюється тенденцією до вирівнювання норми прибутку, а перша – «порівнянними витратами» [3, 5]. Однак, закономірності економічного розвитку в умовах необмеженої вільної конкуренції і торгівлі не спрацьовують в умовах економічного лібералізму, що підтверджується світовим економічним досвідом. Ряд науковців відзначають актуальність теорій абсолютних і відносних переваг і наразі для сировинних галузей, таких, наприклад, як сільське господарство.

У ретроспективному аспекті *теорія конкурентних переваг* прийшла на зміну *теорії порівняльних переваг*. *Порівняльні переваги*, що лежать в основі конкурентоспроможності країни чи організації, визначаються наявністю та використанням таких чотирьох основних факторів, як якість, ціна, сервіс, маркетингове оточення. Порівняльні переваги визначаються нижчими витратами одного виробника порівняно з іншим і, як наслідок, отриманням більшої економічної вигоди. Найбільший прояв порівняльні переваги знаходять у міжнародній торгівлі між країнами. Класичним є визначення закону порівняльної переваги, за якого країна має спеціалізуватися у виробництві і експорті тих товарів, які вона може виробляти за відносно нижчих витрат, та імпортувати ті товари, за якими має відносно вищі затрати. Тому саме порівняльна перевага, а не абсолютна перевага, повинна диктувати торговельні відносини [10]. Відмінність між абсолютною і порівняльною перевагами полягає у тому, що під першою розуміють здатність країни виробляти той чи інший товар ефективніше, тобто з меншими витратами, у порівнянні з будь-якою іншою країною, а під другою – здатність країни виробляти той чи інший товар із дещо нижчими альтернативними витратами у порівнянні з іншими країнами.

Фундатори неокласичної політекономії, розквіт якої припав на XIX ст., досліджуючи глибинні механізми функціонування ринку, намагалися розробити більш адекватні до тогочасних умов моделі розвитку економіки. Результатом стали науково-теоретичні і практичні розробки відносно монополістичної, олігополістичної конкуренції та чистої монополії, що і наразі є визначальними і актуальними. Серед найбільш значимих праць того періоду можна виділити дослідження класика неокласичної політекономії А. Маршалла, концепції якого зводилися до обґрунтування механізмів встановлення рівноваги на ринку за допомогою досконалої конкуренції та впливу законів граничної корисності і граничної продуктивності. Він був одним із перших, хто піддав критиці моделі чистої конкуренції, результатом чого стала розробка теорії аналізу часткової та довгострокової стійкої рівноваги на ринку. При цьому, враховувався рівень розвитку технологій та споживчих переваг при визначенні відносних цін. Це стало підґрунтям нової теорії – моделі монополістичної конкуренції.

Критиками моделі досконалої конкуренції виступали І. Шумпетер і Ф. Хайек, акцентуючи увагу на надмірній увазі до такого виду конкуренції як цінова, що обмежувало суть конкурентної діяльності. Вони стали основоположниками теорії ефективної конкуренції або, іншими словами,

еволюційної теорії, і пропагували розвиток на засадах підприємництва й впровадження інновації в основний капітал.

Подальший виток в еволюції теорії конкурентних переваг відбувся на початку ХХ ст. і був означений працями Е. Хекшера і Б. Оліна, які трансформували принцип відносних переваг. Суть їхньої концепції зводилася до того, що підвалинами спеціалізації держав є відмінності не в умовах, а у факторах виробництва; витрати на експорт визначаються не лише продуктивністю, а й цінами на основні фактори виробництва, що теж відрізняються за країнами. Тобто держави, за цією теорією, одержують порівняльні переваги у галузях, які інтенсивно використовують надлишкові фактори виробництва. Варто зазначити, що теорія Хекшера–Оліна може і наразі успішно застосовуватися для пояснення торгівлі сільськогосподарською сировиною і продукцією. Їх точка зору на конкурентоспроможність вплинула на погляди урядів багатьох держав світу. Щоб посилити конкурентні переваги товаровиробників сировинних галузей, уряди таких країн, як США, Китаю, ряду пост-соціалістичних держав використовують заходи, націлені на підтримку й стимулювання експорту (девальвація національної валюти, зниження відсоткових ставок, субсидії на модернізацію виробництва, фінансування експорту). Якщо створення пільгового режиму для експортних виробництв може сприяти підвищенню конкурентоспроможності країни, то, з іншого боку, в довгостроковому періоді можуть виникати і негативні ефекти. Так, регулярна державна підтримка виробника, в кінцевому підсумку, сприяє розвитку монополізму, знижує якість продукції, викликає зниження інноваційної активності [1].

Пік розвитку теорій конкурентних переваг припадає на кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. Одним із її сучасних основоположників є М. Портер, який звернув увагу на багатогранність і багатоаспектність факторів впливу на конкурентоспроможність, насамперед, зовнішніх. Відповідний історичний період ознаменувався посиленням глобалізаційних процесів у світовій економіці, тому не міг не відобразитися на відповідних науково-теоретичних вченнях. Тим більше, що процес глобалізації доволі не однозначний і викликає значні дискусії щодо його впливу на конкуренцію суб'єктів господарювання й формування та реалізацію ними конкурентних переваг. Принципи, сформульовані М. Портером, визначають походження конкурентних переваг у залежності від факторів виробництва, інвестицій та інновацій, організаційної форми суб'єкта господарювання, передусім, кластерів [19–21].

У працях Г. Хамела і К. Прахалада дослідження проводяться через призму глобалізації ринків. Науковці акцентують увагу на необхідності інтелектуального лідерства, що базується на «базових функціональностях продукта» та «ключових компетенціях», під якими слід розуміти потенційні можливості розвитку і нового використання продукту, знань, навичок, кваліфікації персоналу, що забезпечать суб'єкта у разі втрати попиту на продукцію й допоможуть вийти на ринок з іншими новинками. Дослідники створили парадигму нової стратегії як конкурентного пошуку на десять–п'ятнадцять років уперед. Вони вважають, що

стратегічна архітектура не є конкретним планом, однак, вона окреслює можливості, які необхідно створити, не вказуючи точного шляху створення. Благополуччя організацій і країн, в яких вони функціонують, залежать від ролі фірм у створенні ринків майбутнього та їх спроможності заволодіти високою частиною доходів. Країна, що здатна захищати традиційні галузі, поступиться своїми економічними позиціями тим державам, де створюються сфери майбутнього [15, с. 80]. У підходах Г. Хамела і К. Прахалада домінує концепція глобального випередження, що базується на доступності і близькості ринків, позитивному ставленні споживачів, товаропросуванні й каналах реалізації.

Подальшим періодом розвитку теорії конкурентних переваг стала концепція становлення кооперації і співробітництва. Найбільш яскравим представником цієї школи виступає Дж. Мур, який приділяє увагу дослідженню ефективності підприємницьких «екосистем» та наголошує на важливості природної складової, яка унеможливорює створення однобічних конкурентних переваг і сприяє поєднанню впливу зовнішнього середовища, конкуренції та еволюції. Це вчення отримало назву «коеволюції». А. Брандербургер і Б. Нейлбафф обґрунтовують доцільність поєднання змагання за лідерство на ринку із співпрацею з конкурентами, що характеризує відносини між всіма гравцями у сфері бізнесу і забезпечує створення цінності. Вони також увели нове поняття компанії – сателіти «ті, хто надає, скоріше доповнюючі, ніж конкуруючі товари і послуги». А. Сливоцький довів, що технологічні інновації вже не є провідними рушійними силами зростання ринкової вартості організацій. В умовах глобалізації підприємництво має базуватися на «ефективних ділових моделях». П. Сенге, А. Клейнер, Ш. Робертс, Р. Росс, Дж. Рот, Б. Сміт виступають за зміну сучасної організаційної культури через врахування екологічних факторів та екологічного глобального лідерства [11, 12, 16, 18].

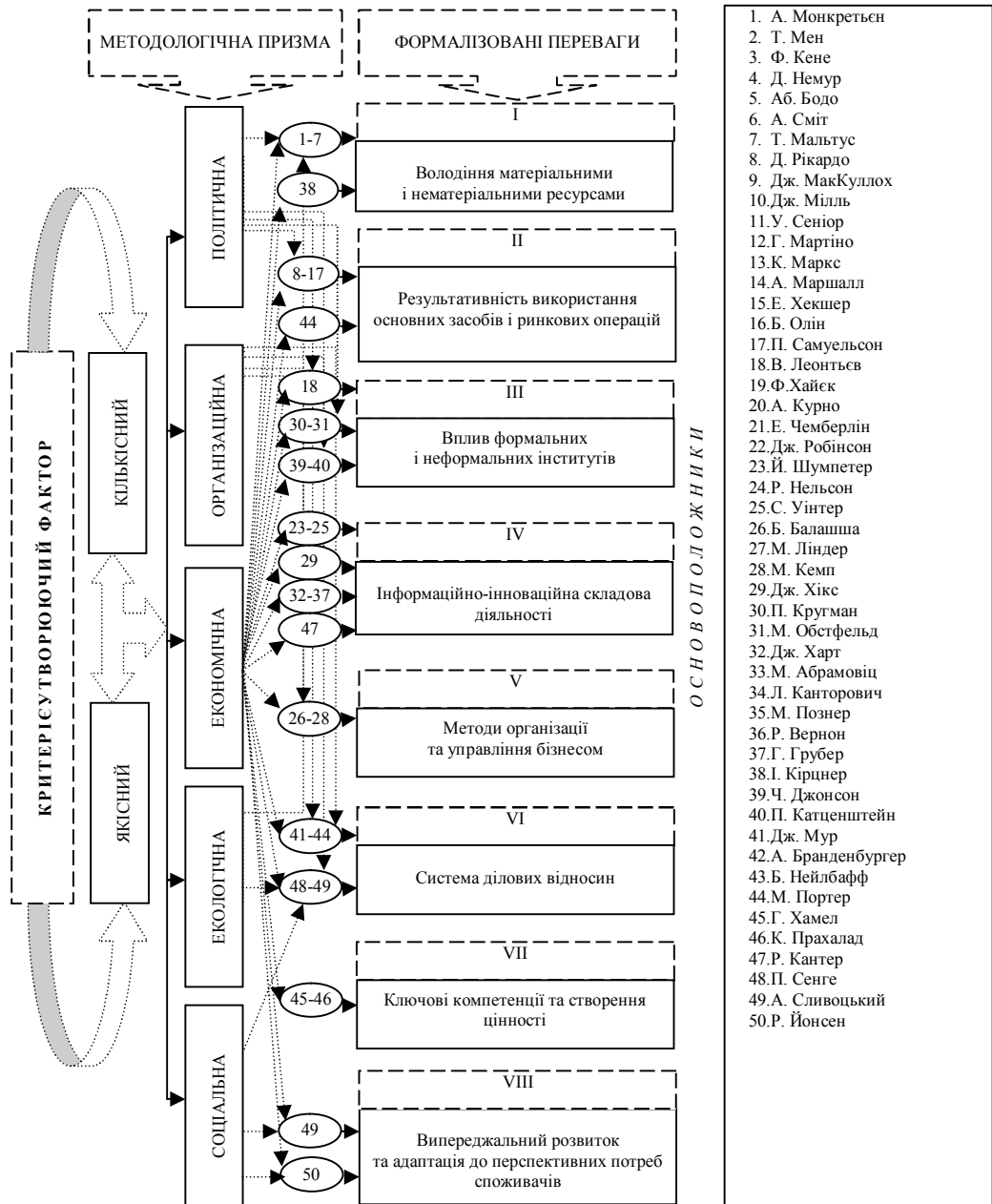
У контексті конкурентної парадигми представляє інтерес з'ясування методологічної сутності стосовно суб'єктивно-об'єктивного підходу до формування конкурентних переваг із секторальних позицій. У цьому аспекті необхідно визначити спільну природу і походження переваг через методологічну призму та можливість згрупувати формалізовані для всіх теорій конкурентні переваги (рис.). Визначення першорядних належностей допоможе краще із теоретико-методологічних позицій оцінювати їх секторальні особливості. Походження переваг зумовлено двома основними критерієутворюючими факторами – якісним та кількісним, які розглядаються, формуються і реалізуються через політичну, організаційну, економічну, екологічну і соціальну призми. *Класифікація теорій конкурентних переваг за методологічним підходом до їх формування* дозволяє виділити вісім формалізованих ключових факторів, що зумовлюють їх походження. Зазначена класифікація конкурентних переваг, на відміну від існуючих, передбачає виділення їх груп за методологічним підходом до їх формування, зокрема, до них віднесено володіння матеріальними і нематеріальними ресурсами, результативність

використання основних засобів і ринкових операцій, вплив формальних і неформальних інститутів, інформаційно-інноваційна складова діяльності, методи організації та управління бізнесом, система ділових відносин, ключові компетенції та створення цінності, випереджальний розвиток та адаптація до перспективних потреб споживачів. Таким чином, цілком логічно і правомірно висунути гіпотезу, що саме зазначені чинники виступають факторними ознаками конкурентних переваг, а результативною буде конкурентоспроможність суб'єктів та об'єктів господарювання.

Можна зробити висновок, що кожна наступна теорія конкурентних переваг доповнювала попередні і враховувала специфіку й особливості історичного розвитку та домінуючі ринкові сили, що дозволяло підвищувати конкурентоспроможність суб'єктів господарювання на визначеному етапі розвитку. Таким чином, весь еволюційний поступ відносно розвитку парадигми конкурентних переваг можна декомпонувати і типізувати за домінуванням атрибутів їх становлення й реалізації (таблиця).

Доцільно виділити чотири основні підходи відносно характерологічної атрибутики парадигми конкурентних переваг у контексті еволюційних змін – статичний, динамічний, комолементарний і холістичний. Останні два характеризують сучасний період і доповнюють один одного. Холістична парадигма перебуває на стадії науково-методологічного становлення. Її ідея активно популяризується у наукових колах. Теоретичним забезпеченням холістичної теорії виступає теорія людських потреб. Це уможливило застосування аналітичного й проблемно-орієнтованого підходу на всіх соціальних рівнях. Безсумнівно, ця теорія, що перебуває поки на початковій стадії свого розвитку, буде розвиватися й модифікуватися, однак, уже зараз можна сказати, що логічно вона перебуває на вірному шляху. Ця теорія людської поведінки, що приймає до уваги онтологічні людські потреби, – відправний логічний пункт у будь-якому аналізі людських взаємин, – перебуває в різкому контрасті із традиційними теоріями, орієнтованими на пошук шляхів стримування індивідуальної і національної поведінки та керування нею для того, щоб вона відповідала встановленим соціальним нормам [14, с. 62–70].

Постнеокласична холістична наукова парадигма знімає онтологічний бар'єр між суб'єктом та об'єктом й «об'єднує стан природного і соціального універсалу» [4, с. 8]. Холістична парадигма формує синергетичну модель світоприйняття і неподільність його структурних елементів. Вона заснована на синтезі досягнень сучасних природничих, економічних, соціологічних наук; єдності процесів самоорганізації для всіх систем соціуму, економіки і природи у контексті синергетичного управління людиною / суспільством [2, с. 128; 6].

Рис. 1. Класифікація теорій конкурентних переваг за методологічним підходом до їх формування

Джерело: власні дослідження.

Наразі найбільше застосування холістичного підходу спостерігається в маркетингу. Д. Корнелісен розуміє під холістичною стадією розвитку стан, коли всі суб'єкти ринку (клієнти, співробітники, бізнесмени) стають і сприймають себе як частку «єдиного когнітивного простору». Він обґрунтовує концепцію єдиної комунікативної дії маркетингу та PR до спільних проектів [17].

Таблиця. Декомпонування еволюції теорій конкурентних переваг

Період	Назва підходу відносно характерологічної атрибутики парадигми конкурентних переваг	Особливості формування і реалізації конкурентних переваг	Узагальнення, притаманні науковим концепціям відповідного періоду
<i>Початковий (XV – поч. XVIII ст.)</i>	<i>Науково неозначений</i>	<i>Поділ праці, становлення спеціалізації окремих країн, активізація і ускладнення сфери обігу</i>	<i>Період занепаду феодальних відносин і зародження капіталізму</i>
<i>I* (сер. XVIII – сер. XIX ст.)</i>	Статичний	Використання існуючих ресурсних комбінацій	Домінування порівняльного підходу при створенні і реалізації конкурентних переваг
<i>II (кін. XIX – кін. XX ст.)</i>	Динамічний	Реалізація існуючих і латентних ресурсних комбінацій на інвестиційно-інноваційній основі	Інтенсивне використання надлишкових факторів виробництва; інновації та підприємництво; інвестиції в основний капітал
<i>III (кін. XX – поч. XXI ст.)</i>	Комплементарний	Взаємодоповнювальна природа й поєднання попередніх підходів, збагачених глобальними стратегічними підходами і зростанням ролі нематеріальних активів	Оптимальне поєднання інтересів конкурентів, взаємообумовлююча діяльність, взаємовигідні моделі співпраці, глобальне випередження
<i>IV** (перспективний)</i>	Холістичний	Використання глобальних інформаційних мереж, монолітний підхід відносно менеджменту і маркетингу	Синтез у поєднанні внутрішніх і зовнішніх конкурентних переваг, розвиток із позицій стійкості економіки (відносно сільського господарства багатofункціональності)

* найбільш цілісні науково-теоретичні узагальнення відносно рушійних сил конкуренції

** започатковується із 2006 р.

Джерело: власні дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Таким чином, еволюційні зміни у теорії конкурентних переваг були зумовлені об'єктивними чинниками, насамперед, особливостями історичного періоду розвитку країн і можливістю отримувати переваги у зовнішній торгівлі. Найбільшої трансформації конкурентна парадигма зазнала у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Головними інститутами в умовах гіперконкуренції та глобалізації виступають високі технології, ІТ-інфраструктура, знання та компетенції, залишаються актуальними прибуток, ринкова система господарювання та обмежена роль державного регулювання при зростанні комплементарності національних економік. Праці останнього десятиліття характеризуються посиленою увагою до ділових моделей співпраці та екологічного фактора виробництва.

Література

1. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації / Л.Л. Антонюк. – К.: КНЕУ, 2004. – 275 с.
2. Ванярхо В.Г. Поиск законов устойчивости в неустойчивом мире: стратегии избавления человечества от самоуничтожения / В.Г. Ванярхо // Материалы II Всерос. междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 126–131.
3. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт. – М., 1979. – 460 с.
4. Дорогунцов С. На вістрі цивілізаційних проблем / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісн. НАН України. – 2005. – № 5. – С. 3–19.
5. Жид Ш. История экономических учений: пер. с фр. / Ш. Жид, Ш. Рист. – М.: Экономика, 1995. – 348 с.
6. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: пер. с англ.: в 2-х т. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – М.: Республика, 1992. – Т. 1. – С. 47.
7. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є.І. Ходаківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цаль-Цалко; за заг. ред. д.е.н. Є.І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – 340 с.
8. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Соч. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.1. – 360 с.
9. Рикардо Д. Статьи по аграрному вопросу критические примечания к книге Мальтуса. Соч. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.3. – 382 с.
10. Семюелсон Пол А. Мікроекономіка: пер. з англ. / Пол А. Семюелсон, Вільям Д. Нордгауз. – К.: Основи, 1998. – 676 с.

11. Сенге Питер М. Танец перемен: новые проблемы самообучающихся организаций / Сенге Питер М, Клейнер Арт, Робертс Шарлота и др. ; пер. с англ. – М., Олимп–Бизнес, 2003. – 624 с.
12. Сливоцький А. Міграція капіталу: як у замислах на кілька років випередити своїх конкурентів: пер. з англ. / А. Сливоцький. – К., 2001. – 296 с.
13. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
14. Степанов Е. Методологическое обеспечение конфликтологических исследований: проблемы и перспективы / Е. Степанов // Український соціологічний журн. – 2010. – № 3–4. – С. 62–70.
15. Хамел Г. Конкурируя за будущее / Г. Хамел, К. Прахалад. – М.: Олимп–Бизнес, 2002. – 216 с.
16. Brandenburger A. Coompetition / A. Brandenburger, B. Nalebuff. – New York: Doubleday, 1996. – 360 p.
17. Cornelissen J. Corporate Communications: Theory and Practice / J. Cornelissen. – L.: Sage Publications Ltd., 2004. – 206 p.
18. Moore J.F. The Death of Competition / J.F. Moore. – N.Y.: Harper Business, 1996.
19. Porter M. Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Microeconomic Competitiveness Index / M. Porter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.weforum.org.
20. Porter M.E. Competitive Strategy: Techniques for Analysing Industries and Competitors / M.E. Porter. – NY: Free Press, 1980. – XX. – 396 p.
21. Porter Michael E. Clusters and the New Economics of Competition / Porter Michael E. // Harvard Business Review. – 1998. – November–December. – P. 77–90.
-